

I Inleiding, rondleiding en doorgeleiding

W.H. van Boom & S.D. Lindenberg

Recht en politiek zijn nauw met elkaar verbonden. Zo is wetgeving het product van politiek – democratische besluitvorming waarbij gezocht wordt naar maatschappelijke sturing en maatschappelijk compromis in het licht van politieke ideologie. Voor privaatrechtelijke wetgeving is dat minder evident. Wat is er nu ‘politiek’ aan privaatrecht? En kunnen we van rechterlijke uitspraken in het privaatrecht zeggen dat ze ‘politiek’ zijn? Deze en soortgelijke vragen naar de raakvlakken tussen privaatrecht en politiek worden in dit boek verkend aan de hand van zestien bijdragen. In dit inleidende hoofdstuk wordt een aantal kernbegrippen nader geplaatst en worden verschillende raakvlakken tussen politiek en privaatrecht in kaart gebracht. Dan volgt een introductie van de zestien bijdragen en worden enkele dwarsverbanden besproken, waarna de lezer wordt doorgeleid.

1.1 Inleiding: raakvlakken tussen politiek en privaatrecht

1.1.1 *Wat is er nu ‘politiek’ aan privaatrecht?*

Dat er een relatie is tussen recht en politiek, is niet omstreden. Hoe die relatie geduid moet worden, is minder duidelijk. Het hangt er bijvoorbeeld van af wat men verstaat onder het begrip ‘politiek’. Men kan zeggen dat recht in de vorm van wetgeving één van de producten van het politieke bedrijf is. Men hoort ook wel eens zeggen dat ‘de rechter’ politiek bedrijft als hij ‘op de stoel van de wetgever gaat zitten’.

Het hangt er ook vanaf wat men als de functie van ‘recht’ ziet. Men kan bijvoorbeeld vooropstellen dat ‘recht’ ertoe dient om orde te bewaren en de oorlog van allen tegen allen te voorkomen, om persoonlijke vrijheid te waarborgen, om te voorkomen dat burgers elkaar schade toebrengen, of om dominante belangen van de heersende klasse te dienen.¹

Dat er een relatie is tussen privaatrecht en politiek, is minder onomstreden. *Wat is er nu ‘politiek’ aan privaatrecht?* Als men het privaatrecht ziet als een soort onverwoestbare verzameling van regels over eigendom, personen, contracten en schade, waarvan de kern al eeuwen dezelfde is,

1 Deze verschillende politieke filosofieën zijn terug te voeren op bijv. resp. Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704), John Stuart Mill (1806-1873) en Karl Heinrich Marx (1818-1883). Zie nader Hampsher-Monk 1992.

dan is het inderdaad niet eenvoudig om die relatie te herkennen. Maar dat de onderwerpen en instituties in het privaatrecht weinig veranderen, betekent natuurlijk niet dat het privaatrecht zelf onveranderlijk is. Privaatrecht verandert (langzaam, maar toch)² als menselijke constructie gewoon mee met de maatschappij.³

Noem het de ‘dienende functie’ of de ‘vermaatschappelijking’ van het privaatrecht,⁴ maar duidelijk is in elk geval dat het privaatrecht niet in een vacuüm opereert. Bancaire zorgplicht, homohuwelijk, proportionele aansprakelijkheid? Geen privatist die er pakweg twintig à dertig jaar geleden van had gehoord, maar vandaag zijn ze nauwelijks meer weg te denken uit het privaatrecht. Zoals politiek en maatschappij interactie vertonen, zo zal dus ook het privaatrecht met maatschappij en dus met politiek interageren. Maar hoe? Voordat we die vraag verkennen aan de hand van de zestien bijdragen aan dit boek, staan we eerst stil bij enkele kernbegrippen die daarbij van nut zijn.

1.1.2 Enkele kernbegrippen

Hier introduceren we een aantal begrippen die door het gehele boek heen worden gebruikt. Dat wil niet zeggen dat de begrippen noodzakelijkerwijs op dezelfde wijze gehanteerd worden; elke auteur geeft waar nodig aan welke specifieke betekenis in het betreffende hoofdstuk wordt gebruikt.

Het begint uiteraard met het begrip *politiek*. Politiek is een proces van debat, belangenbotsing en compromisvorming dat zich volgens bepaalde spelregels afspeelt, dat uitkomsten (beleid) genereert met als doel maatschappelijke sturing of verandering. Idealiter vertaalt politiek zich in beleid – een min of meer coherent geheel van keuzes om gestelde doelen te verwezenlijken. Wetgeving is een drager van beleid. Politiek houdt zich dus bezig met oplossen, voorkomen en verminderen van maatschappelijke problemen, het sturen van de samenleving in een cyclus van compromis en

2 De 19^e-eeuwse context van continentale codificaties is veelal het creëren van een stabiele bescherming van fundamentele waarden – contractvrijheid, testeer-vrijheid en het recht op eigendom – tegen overheidsinmenging. Dat stabiliteits-streven betekent misschien wel dat verandering in het privaatrechtelijke raam-werk langzaam *behoort* te gaan.

3 Vgl. Pitlo 1969, p. 2.

4 In de naoorlogse jaren spraken sommige privaatrechtjuristen graag in die termen over de functie van het privaatrecht (ook wel de ‘sociale functie’ genoemd). Zie bijv. Valkhoff 1967, p. 3 e.v.; Pitlo 1969, p. 12 e.v. Vooroorlogse pioniers voor het privaatrecht waren m.n. Valkhoff en Sinzheimer (beiden niet toevallig politiek actief in de sociaaldemocratische hoek); zie Valkhoff 1928, p. 92 e.v.; Valkhoff 1938, p. 1 e.v.; Sinzheimer 1935, p. 76 e.v. Vgl. Croes & Leeuw 2012, p. 14; Vachelder 1992, p. 145-146.

consensus.⁵ Maar er zijn ook andere begrippen van politiek, die een minder ideologisch gedreven proces aanduiden, zoals partijpolitiek, Haagse politiek, politiek ‘gedoe’ en gelegenheidspolitiek. Ook die begrippen komen in de verschillende bijdragen aan de orde.

Ideologie is een coherent geheel van idealen en ideeën binnen de brede traditie waartoe een politieke partij of stroming behoort, dat uitdrukking geeft aan de ideale maatschappij waarnaar gestreefd wordt.⁶ Ideologie omvat niet alleen de idealen, maar ook een waardering van de bestaande maatschappij. Ook coherente ideeën over de manieren waarop de idealen genaderd kunnen worden en de onderliggende theorieën over menselijk gedrag en causale verbanden horen tot ideologie.⁷ Zo stellen bij *socialisme* bijvoorbeeld kansgelijkheid, sociale rechtvaardigheid en solidariteit de kaders voor rechtvaardigheid.⁸ Bij *liberalisme* zijn dat gelijkberechtiging, kansvrijheid en individuele autonomie en verantwoordelijkheid.⁹ Het rationele keuzemodel en het ‘mensmodel’ van rationeel individualisme passen goed in een liberaal wereldbeeld en minder goed in een socialistisch wereldbeeld. Bescherming en paternalisme passen juist beter bij die laatste stroming. Zo bezien krijgt de betekenis van ideologie voor privaatrecht al iets meer vorm.

1.1.3 *Ideologie en twee delen privaatrecht*

In de Nederlandse politiek zijn uiteraard uiteenlopende ideologieën te herkennen, maar voor het privaatrecht lijken ons vooral de volgende grondvormen van belang: socialisme, liberalisme en conservatisme.¹⁰ Andere indelingen zijn ongetwijfeld pleitbaar,¹¹ maar voor ons onderwerp denken

5 Over deze elementen bijv. Woerdman 2009, p. 21; Deschouwer & Hooghe 2011, p. 18; Heywood 2007, p. 3.

6 Vgl. Newton & Van Deth 2010, p. 291 e.v.; Deschouwer & Hooghe 2011, p. 69 e.v.; Woerdman 2009, p. 159 e.v.; Festenstein & Kenny 2005, p. e.v.

7 Vgl. Heywood 2000, p. 22 e.v.

8 Festenstein & Kenny 2005, p. e.v.

9 Zie over de verschillende varianten van liberalisme bijv. Kymlicka 2002, p. 53 e.v.; 102 e.v. Vgl. over ‘liberalisering’ Terpstra 2012, p. 170 e.v. Let wel: wat wij in het Nederlands liberale politiek plegen te noemen, wordt in Amerikaanse spraakgebruik vaker *libertarian* genoemd (hoewel dat een bepaalde ‘rechtse’ vorm van liberalisme is waarbij geen overheidstaak tot herverdeling wordt aangenomen, terwijl er ook ‘linkse’ vormen bestaan). In de Verenigde Staten zijn *liberals* vaker socialisten of algemener ‘linksen’. Zie bijv. Haidt 2012, p. 211 e.v.

10 Voor een algemeen overzicht zie bijv. Woerdman 2009, p. 144 e.v. Vgl. Newton en Van Deth 2010, p. 291 e.v. We realiseren ons overigens dat deze driedeling grofmazig is en geen ruimte laat voor allerlei nuanceringsen (zoals het onderscheid tussen socialisme, sociaaldemocratie en nieuw links).

11 Men kan bijv. ook vlakverdelingen maken op assen van ‘links’ en ‘rechts’ enerzijds en ‘conservatief’ en ‘liberaal’ anderzijds. Zie nader de bijdrage van De JONGSTE aan dit boek.

we te kunnen volstaan met dit drieluik. Deze ideologieën kunnen vervolgens in verband worden gebracht met twee onderscheidelijke delen van het privaatrecht: het marktrelevant privaatrecht en het privaatrecht ‘achter de voordeur’.

Het privaatrecht ‘achter de voordeur’ is kort gezegd het personen- en familierecht (Boek 1 BW). Politieke ideologie genereert opvattingen over het wenselijke familie- en personenrecht die aansluiten bij ideeën over de scheiding van kerk en Staat, de rol van de Staat bij opvoeding, onderwijs, ont-plooiing, zorgtaken en financiële verantwoordelijkheid voor kinderen en na scheiding, over de wenselijke mate van inmenging van de Staat in religie en andere kwesties ‘achter de voordeur’. Hier kan men verwachten dat juist confessioneel conservatisme sterke voorkeuren heeft wat betreft het privaatrecht ‘achter de voordeur’.¹²

Marktrelevant privaatrecht omvat het vermogensrecht en het rechts-personeelrecht. Politieke ideologie genereert namelijk ook opvattingen over hoe ‘ideale markten’ er uit zien: geheel ongereguleerd, bescherming biedend aan bepaalde beschermingsbehoefteigen of helemaal ingekapseld in een dwingend raamwerk? De wenselijke inrichting van rechtspersonen, de overheidsbemoediging met contracten, goederen, aansprakelijkheden en uitwinning, worden alle in meerdere of mindere mate bepaald door de visie op de ‘ideale markt’.

1.1.4 *Privaatrecht is politiek*

Het voorgaande laat zien dat zelfs privaatrecht politiek is.¹³ Met een beetje goede wil kan privaatrecht daarom worden gelegd langs de lat van ‘liberalisme’ naar ‘socialisme’. Hoewel sommige privaatrechtelijke beginselen zoals dat van de contractvrijheid nog naar een 19^e eeuws liberalisme talen, kan niet worden ontkend dat het privaatrecht opgeschoven is van individuele autonomie naar – zo men wil – solidariteit of zorg voor de ander.¹⁴

12 Dat geldt in zekere zin ook voor liberale ideologie waar het privaatrecht ‘achter de voordeur’ raakt aan scheiding van kerk en Staat. Hier kan gedacht worden aan de ‘weigerambtenaar’, door coalities met confessionele partijen gekoesterd of gedoogd, maar onlangs door een D66-initiatiefwetsvoorstel in de ban gedaan door een Kamer met niet-conservatieve meerderheid (*Kamerstukken II* 2011/12, 33 344).

13 De Amerikaanse stroming *Legal Realism* kan in deze sleutel kan worden gezet: het maken van rechtsregels is geen waardenvrije technische bezigheid maar impliceert het maken van politieke keuzes (en, zo voegden *Critical Legal Studies* academici daar in de jaren 70 aan toe, ‘juridische techniek’ wordt vaak als dekmantel gebruikt om onderdrukkende sociale hiërarchie te handhaven).

14 Vgl. Langemeijer 1994, p. 1 e.v.

Neem bijvoorbeeld *Baris/Riezenkamp*, het naoorlogse standaardarrest waarin de Hoge Raad definitief een nieuwe weg inslaat en bepaalt dat in de precontractuele fase partijen in een door redelijkheid en billijkheid beheerste rechtsverhouding tot elkaar staan en rekening dienen te houden met elkaars gerechtvaardigde belangen. Die uitspraak is een rechtspolitieke beslissing over hoe mensen idealiter met elkaar omgaan in commerciële verhoudingen.¹⁵ Vanuit een *caveat emptor* standpunt kan daar geheel anders over worden gedacht. Waar politieke ideologie bijvoorbeeld individuele verantwoordelijkheid en vrijheid hoger waardeert dan solidariteit en mededogen, kan men voorspellen dat *caveat emptor* als uitgangspunt van overeenkomstenrecht verkieslijker wordt gevonden dan een zorgplicht om de ander te behoeden tegen onvolledige informatie (laat staan tegen eigen stomiteiten).¹⁶ De onderliggende theorie van *caveat emptor* kan dus zijn dat responsabilisering van individuen er aan bijdraagt dat zij geprikkeld worden om zichzelf als zelfstandig wezen ten volle te ontplooiën en dat het aannemen van zorgplichten tot ‘pamperen’, afschuifgedrag en – uiteindelijk – tot grotere overheidsbemoëienis in private verhoudingen leiden zal.¹⁷

Dit voorbeeld laat zien dat ideologie een ‘normatieve bril’ is die kleur geeft aan feiten, verbanden, mechanismen, en ook aan het ‘mensmodel’ (ideeën over hoe mensen redeneren, beslissen en handelen) in het recht. Bovendien bepaalt die ‘bril’ voor juristen waar zij de oplossing voor maatschappelijke problemen lokaliseren: ‘laat het aan de maatschappij en dus het privaatrecht over’ lijkt beter te passen bij een liberale opvatting dan het roder getinte ‘hier moet de overheid ingrijpen, toezicht houden en het straf/bestuursrecht

15 HR 15 november 1957, NJ 1958/67 (*Baris/Riezenkamp*). Even belangrijk is dus het Kelderluik-arrest (HR 5 november 1965, NJ 1966/136), dat uitbaters van cafés verplicht om te anticiperen op onvoorzichtigheid van hun clientèle. Men kan – breder – de ontwikkeling van verschillende zorgplichten uit de ‘goede trouw’ (redelijkheid en billijkheid) ook in deze sleutel zetten.

16 Zie voor dit voorbeeld op een meetlat tussen autonomie en paternalisme Ogus & Van Boom 2011, p. 3.

17 Zie reeds voorzichtig Portalis: ‘On gouverne mal, quand on gouverne trop. Un homme qui traite avec un autre homme, doit être attentif et sage, il doit veiller à son intérêt, prendre les informations convenables, et ne pas négliger ce qui est utile. L’office de la loi est de nous protéger contre la fraude d’autrui, mais non pas de nous dispenser de faire usage de notre propre raison (...) Si l’on part de l’idée qu’il faut parer à tout le mal, à tous les abus dont quelques personnes sont capables tout est perdu. On multipliera les formes à l’infini, on n’accordera qu’une protection ruineuse aux citoyens, et le remède deviendra pire que le mal.’ Zie J.E. Portalis, *Discours, rapports et travaux inédits sur le Code Civil*, Paris: Joubert 1844, aangehaald door P.A. Fenet, *Recueil complet des travaux préparatoires du Code Civil*, V, 514-515.

inzetten'.¹⁸ Daarmee is overigens vermoedelijk niet gezegd dat alle civilisten liberale partijen kiezen in het stemhokje. Maar het betekent wel dat men ook vanuit privaatrechtelijke leerstukken een beeld kan krijgen welke politieke krachtlijnen door het privaatrecht lopen.

U kunt uzelf wat dit betreft eenvoudig testen door u af te vragen wat u vindt van loondoorbetalingsplicht bij ziekte van werknemers, van bancaire zorgplichten om cliënten te behoeden voor slechte keuzes, van een zorgplicht van het casino om gokverslaafden tegen zichzelf te beschermen, van dwingende solidariteit in het pensioenstelsel in plaats van contractvrijheid en van dwingende bescherming bij de consumentenkoop.

Een andere, nauw verwante manier waarop de grondvormen van liberalisme en socialisme 'vertaald' kunnen worden naar privaatrecht, is die waarin privaatrechtelijke regels worden geplaatst op een schaal van '*altruïsme* naar *individualisme*'. De gedachte is dat rechtsregels uitdrukking geven aan het ene of andere uiterste (of daartussenin geplaatst kunnen worden).¹⁹ Deze 'schaal' werkt ongeveer als volgt. Individualisme is de idee dat scherp onderscheid tussen eigen belangen en die van anderen bestaat, dat het legitiem is om eigen preferenties voorop te stellen en dat regels die samenleving mogelijk maken gerespecteerd moeten worden. Het is dus geen egoïsme maar refereert wel aan noties van vrijheid, zelfredzaamheid, *partijautonomie* en politiek liberalisme. Altruïsme kent als uitgangspunt dat de eigen belangen net zo belangrijk voor ons moeten zijn als de belangen van anderen, zodat noties als opoffering, delen, solidariteit en politiek egalitarisme meer voorop staan. Elke rechtsregel kan zo bezien een relatieve plaats innemen op de schaal van altruïsme naar individualisme.

1.1.5 *Rechtvaardigheid als ideologie*

Politieke ideologie impliceert ook een 'model van rechtvaardigheid'.²⁰ Rechtvaardigheid in een politieke context zegt iets over de gerichtheid van

18 Een goed hedendaags voorbeeld van deze 19^e-eeuwse rechtlijnigheid ziet men in het partijprogramma van de libertarische partij (www.libertarischepartij.nl), dat milieuverontreiniging primair als een privaatrechtelijk probleem definieert en dit vooral via aansprakelijkheidsrecht (privaatrecht) en niet via strafrecht of bestuursrecht aangepakt wenst te zien. Dit geloof in privaatrecht boven overheidstoezicht is onder meer terug te voeren op Amerikaanse (rechts) economische literatuur. Het zal niet verbazen dat men van veel Amerikaanse rechtseconomen zo de politieke kleur kan uittekenen. Probeer dat maar eens bij een Nederlandse civilist.

19 Kennedy 1976, p. 1685 e.v.; Kennedy 1982, p. 563 e.v.; vgl. via het werk van M.W. Hesselink (bijv. Hesselink 2004, p. 83 e.v.): Van Zelst 2008.

20 Daarover inleidend Terpstra 2012, p. 64 e.v.

politiek handelen op een ideale maatschappelijke orde. Politiek gaat daarom gepaard met een rechtvaardiging van handeling, beleid en resultaat. De persoon die handelt is al dan niet rechtvaardig, het beleid doet al dan niet recht aan betrokken belangen en de beoogde resultaten van het beleid zijn al dan niet rechtvaardig. Zo komt men op politieke standpunten over distributieve, retributieve (vergeldende) en commutatieve (uitwisselings-) rechtvaardigheid, In die driedeling zijn de volgende vragen relevant:

- Dient het (privaat)recht in dienst te worden gesteld van een rechtvaardige verdeling van goederen, lusten, lasten, kansen? En zo ja, is rechtvaardig een gelijke of ongelijke verdeling, een verdeling naar behoefte of verdienste?
- Dient het (privaat)recht in dienst te worden gesteld van vereffenende of vergeldende rechtvaardigheid? En zo ja, wanneer is het dan rechtvaardig met betrekking tot het bestraffen, belonen en herstellen ten aanzien van gepleegd onrecht? Moet het verzoenend of juist punitief zijn?
- Dient het (privaat)recht in dienst te worden gesteld van een rechtvaardige uitruilverhouding bij transactie? En zo ja, wat maakt een uitruil dan rechtvaardig en hoe kan het (privaat)recht dat bewerkstelligen?

Als men een opsomming maakt van verschillende opvattingen over de functies van het privaatrecht, herkent men al snel verschillende opvattingen over wat rechtvaardigheid is. Een kleine bloemlezing van denkbare opvattingen over rechtvaardigheid in het privaatrecht zou de volgende kunnen zijn:

- Het privaatrecht dient het algemeen welzijn te bevorderen.²¹
- Het privaatrecht dient ertoe te strekken dat men betamelijk leeft, de ander geen schade berokkent en dat 'ieder het zijne bekomt'.²²
- Een goede samenleving stelt welzijn, rechtvaardigheid en menselijke waardigheid ten doel.²³
- Privaatrecht moet voorkomen dat marktwerking tot uitbuiting en sociale uitsluiting leidt.²⁴

21 Welvaartseconomen zouden zeggen dat recht vooral moet bijdragen aan welvaartvergroting; vgl. Kaplow & Shavell 2002. Juristen formuleren het net wat anders, maar bedoelen misschien intuïtief hetzelfde. Vgl. Langemeijer 1985, p. 115 e.v., die bijv. aandacht vraagt voor het algemeen belang van privaatrechtelijke rechtsregels.

22 Zo vatten Jansen e.a. 2004, p. xxiii-xxiv het beschouwende werk van W.C.L. van der Grinten (1913-1994; hoogleraar te Nijmegen) samen.

23 Nieuwenhuis 2006, p. 7.

24 Brueggemeier e.a. 2004, p. 653 e.v. Vgl. daarover Nieuwenhuis 2006, p. 24-25.

- Het vermogensrecht heeft als rechtvaardigheidsstreven om ongelijkheid tussen ondernemingen, overheden en organisaties enerzijds en natuurlijke personen (consumenten) te compenseren.²⁵
- Het vermogensrecht behoort apolitiek te zijn, moet burgers in autonomie tot beslissingen laten komen en mag slechts dienen tot vergeldende rechtvaardigheid – door rechtens beschermenswaardige belangen en rechtsposities te beschermen en door het gegeven woord te laten binden (autonomie).
- Voor verdelende rechtvaardigheid is geen plaats in het vermogensrecht – dat is aan publiekrechtelijke regelgeving zoals belastingheffing en herverdeling van welvaart door het publiekrecht.²⁶
- Het privaatrecht dient het individu in bescherming te nemen tegen machtige bedrijven, organisaties en overheden.²⁷
- De Staat heeft tot taak om in civielrechtelijke verhoudingen in te grijpen als een van de betrokken partijen beschermd moet worden tegen de eigen preferenties wanneer die op lange termijn niet in het belang van betrokkene zijn (paternalisme).

1.1.6 *Dwingend privaatrecht als politiek vehikel*

Uiteraard is dwingend privaatrecht bij uitstek het vehikel voor politieke doeleinden. Drion schreef dat privaatrecht misschien onbetekenend is in politieke zin, maar dit niet gold voor dwingend recht:

‘De continuïteit van het privaatrecht is een symptoom van zijn betrekkelijke onbelangrijkheid. Het privaatrecht kon revoluties overleven, omdat juist het meest continue deel ervan – het vermogensrecht – maar een beperkte betekenis heeft voor de maatschappij. Het meeste betekenis heeft dan nog weer het minst traditionele deel van het vermogensrecht: het groeiende aantal regels van dwingend recht’.²⁸

We durven de beweringen van Drion niet helemaal te onderschrijven. Familierecht geeft relatief sterk uiting aan politieke opvattingen over hoe het er ‘achter de voordeur’ uit moet zien en wat de rol van de Staat daarbij is. Dus in politiek opzicht is dat deel van het privaatrecht niet onbelangrijk. Wel kan worden gezegd dat in ons stabiele land het regelend vermogens-

25 Vgl. Langemeijer 1950, p. 8 e.v.

26 Zo in essentie Brunner 1973, p. 5 e.v.; daarover Nieuwenhuis 2006, p. 75. Anders: Van den Berg 2000, p. 328 e.v., die verdelende rechtvaardigheid als kern van het vermogensrecht ziet. Daarover bijv. Van Boom 2002, p. 88 e.v.

27 In die richting lijkt Zonderland 1974, p. 212 e.v. te neigen.

28 Drion 1982, p. 395.

recht als zodanig – als het eenmaal is gecodificeerd – weinig wetgevend ‘onderhoudswerk’ behoeft.²⁹ Dat is anders met dwingend recht: dat geeft uiting aan wetgevende dwang om rechtsverhoudingen op een bepaalde manier in te richten. En dat heeft inderdaad, in de woorden van Drion, de meeste betekenis.

Dwingende bescherming van werknemers, huurders en consumenten in het vermogensrecht strekt tot ordening van markten die tot onrechtvaardigheden aanleiding gaven.³⁰ Zo kan men rustig stellen dat privaatrecht doortrokken is van publieke doelen, variërend van ontslagdrempels en uitzettingsverboden tot beslagvrije voeten.³¹ Die ordening door bescherming van zwakkere partijen kan er tot op zekere hoogte toe leiden dat welvaart wordt herverdeeld. Opgemerkt moet worden dat herverdeling, en dus verdelende rechtvaardigheid, zelden tot het privaatrecht gerekend wordt. Wil men welvaart in een maatschappij herverdelen, dan zal de overheid publiekrecht moeten inzetten (bijv. via belastingen en subsidies), terwijl privaatrecht slechts de status quo handhaaft en beschermt, zo wordt wel gezegd.³² Maar dat lijkt te kort door de bocht. Elk deel van het vermogensrecht dat dwingt, kan tot herverdeling aanleiding geven. En herverdeling is bij uitstek het domein van politieke ideologie.

Wel is het waar dat dwingend recht druk zet op rechtsverhoudingen; en onder druk wordt alles vloeibaar. Als de wet niet meebuigt terwijl markten wel grote behoefte hebben aan verandering, wordt de druk op beleidsmakers om de regels bij te stellen groot. Als dat niets oplevert, kan dwingende wetgeving omzeild of irrelevant worden gemaakt. Een voorbeeld van het eerste betreft de bescherming door het EU-recht van consumenten bij vertraging en uitval van luchtvaartdiensten.³³ De krachtige weerstand van luchtvaartmaatschappijen lijkt er toe geleid te hebben dat de EC de koers

29 Dat heeft vermoedelijk ook te maken met het feit dat de ‘instituties’ in ons land (zoals de drie machten, bescherming van eigendom, contract en overheidszorg voor gezondheid, veiligheid en onderwijs) sinds 1813 redelijk stabiel zijn gebleven (dat wil zeggen: revolutie bleef uit).

30 Vgl. Filippo 2008, p. 5 e.v.

31 Zo reeds Pitlo 1969, p. 39, die terecht er op wijst dat de grenzen tussen publiek- en privaatrecht niet statisch zijn en door de tijd verschuiven. Een meer statisch beeld wordt recentelijk opgeroepen door Scheltema & Scheltema 2009, p. 58, waarover Van Boom 2010, p. 150.

32 Zie over deze discussie o.m. Van Boom 2002, p. 88 e.v., met verwijzingen, waaraan toe te voegen Lucy 2007, p. 268 e.v.; Weinrib 2012, p. 9 e.v. Genuanceerder over de dichotomie privaat/publiek in dit opzicht Langemeijer 1994, p. 10-11. Vgl. ook Pitlo 1969, p. 36 e.v.

33 Door Europese regelgeving en rechtspraak van het HvJ EU (bijv. HvJEU 31 januari 2013, nr. C-12/11, NJ 2013/150; HvJEU 26 februari 2013, nr. C-11/11, NJ 2013/151).

wijzigt. Een voorbeeld van het tweede is ons ontslagrecht. Dwingende bescherming van zwakkeren – en dus herverdeling – is moeilijk te realiseren wanneer de markt het mogelijk maakt om de regels te omzeilen.³⁴ Politiek privaatrecht dat in een markt moet functioneren, moet rekening houden met hoe markten werken.

1.2 Rondleiding en krachtlijnen

1.2.1 *Politieke kleur en privaatrechtelijke wetgeving*

De bijdragen van DE JONGSTE en SCHOLTE staan elk in het teken van de vraag of en hoe politieke kleur terug te zien valt in privaatrechtelijke wetgeving en de parlementaire totstandkoming daarvan.

DE JONGSTE stelt zichzelf in zijn bijdrage ‘Privaatrecht langs de meetlat van politieke ideologie’ de vraag of aan privaatrechtelijke wetsvoorstellen de politieke kleur van het betreffende kabinet valt af te lezen. Wellicht is een eerste intuïtief gegeven antwoord ontkennend: privaatrecht is toch juist apolitiek? Niettemin probeert De Jongste met een kwantitatieve benadering een meer onderbouwd antwoord te krijgen op de vraag. Hij codeert wetsvoorstellen die sinds de invoering van het Nieuw Burgerlijk Wetboek hebben geleid tot wetswijzigingen, op ‘kleur’. Dat doet hij door middel van een ‘crowd-sourced coding’ indeling op een schaal van politieke ideologie. Vervolgens wordt een koppeling gemaakt met de kleur van het indienende kabinet en kan worden getoond dat er toch wel ideologische kleurverschillen zijn te vinden. Bovendien laat DE JONGSTE het nut van ‘crowd-sourced coding’ zien als veelbelovende methode om juridische teksten betrouwbaar te kunnen coderen, zodat kwantitatief onderzoek naar onderliggende tekstenmerken eenvoudiger wordt.

In haar bijdrage ‘De politieke kleuring van het consumentenrechtelijke parlementaire debat’ onderzoekt SCHOLTE of de bijdragen van politieke partijen aan de consumentenrechtelijke parlementaire discussie convergeren met de ideologieën van deze partijen. Zij onderzoekt daartoe de Kamerdebatten van vijf consumentenrechtelijke wetsvoorstellen die in de periode 2005-2010 in het parlement zijn behandeld. Door te concentreren op de bijdragen van politici van VVD en PvdA kan zij vanuit de politieke ideologieën van VVD en PvdA voorspellen welke posities deze politici waarschijnlijk zullen innemen in de betreffende dossiers. Vervolgens vergelijkt zij haar voorspellingen met de feitelijk ingenomen posities. Met behulp van interviews met betrokken Kamerleden onderzoekt SCHOLTE vervolgens hoe bepaalde afwijkingen van de voorspelling te verklaren zijn. Het onderzoek bevestigt

34 Daarover de bijdrage van Salah in deze bundel.

in grote lijnen dat ook politieke debatvoering over consumentenrecht langs lijnen van politieke ideologie verloopt. Verklaringen voor afwijkingen van de voorspellingen zijn bijvoorbeeld te vinden in profilering van oppositie- of juist kabinetsrollen, maar ook in de invloed van individuele woordvoerders.

1.2.2 *Politieke argumentatie, idealen en privaatrechtswerkelijkheid*

De bijdragen van SLOB, VERHEIJDEN, ENGELHARD en TEMPEL verkennen de frictie tussen het politieke ideaal en de werkelijkheid.

SLOB onderzoekt in zijn bijdrage ‘Preventie, een politieke wassen neus?’ hoe in parlementaire debatten over zeven wetsvoorstellen geargumenteed wordt over de preventieve werking in het privaatrecht. Het preventieargument wordt op verschillende manieren gehanteerd. De gedachte is dat aansprakelijkheidsdreiging een prikkel geeft aan potentiële veroorzakers van schade om op een zorgvuldige schadevermijdende wijze te handelen. SLOB constateert dat het preventieargument in vrijwel alle wetsvoorstellen een ondersteunende rol speelt, maar dat de manier waarop het argument wordt gebruikt meer retorische dan empirische kracht heeft. Anders gezegd: het argument wordt op een feitenvrije manier gebruikt die past in het politieke straatje van de betreffende spreker, zonder dat wordt overwogen om nader onderzoek te doen naar de echte bijdrage van preventieve werking.³⁵

VERHEIJDEN analyseert in ‘Symbolische verruiming van de aansprakelijkheid van ouders’ de politieke argumentatie die ten grondslag is gelegd aan het initiatiefwetsvoorstel risicoaansprakelijkheid ouders. Dat wetsvoorstel verlegt de aansprakelijkheid van ouders voor fouten van hun kinderen van 14 naar 18 jaar. Het ideaal is om slachtoffers van jeugdcriminaliteit ruimere verhaalsmogelijkheden te bieden, maar het is zeer de vraag of die verhaalsmogelijkheden in werkelijkheid ook toenemen. Dat zal onder meer afhangen van de vraag of verzekeringsmaatschappijen de verruimde aansprakelijkheid wenst te dekken, maar overleg daarover heeft niet plaatsgevonden. Of het wetsvoorstel – als het eenmaal wet is – het gestelde doel zal bereiken, is dus onzeker.

ENGELHARD vraagt zich in haar hoofdstuk ‘Overheidsingrijpen in de letselschaderegeling’ af hoe serieus standpunten van politieke ambtsdragers genomen kunnen worden. Zo formuleerde toenmalig Minister van Justitie J.P.H. Donner in 2004 als uitgangspunt dat de overheid niet zal ingrijpen in het letselschaderegelingsproces, dat verbeteringen via zelfregulering

35 Zie over feitenvrije argumentatie ook de verschillende bijdragen aan Van Boom e.a. 2013.

moeten worden bewerkstelligd en dat rol van de overheid bescheiden moest zijn. De werkelijkheid was en is anders; op het gebied van letselschade is geregeld sprake van overheidsingrijpen. ENGELHARD onderzoekt elf specifieke dossiers waarin in de afgelopen decennia de politieke vraag aan de orde is geweest of overheidsingrijpen was geïndiceerd. De conclusie luidt dat terughoudendheid juist ver te zoeken is en dat er op het gebied van letselschade gelegenheidspolitiek wordt bedreven.

In haar bijdrage ‘Het vrouwenquotum’ onderzoekt TEMPEL idealen en werkelijkheid op het vlak van het ‘vrouwenquotum’. Met de inwerkingtreding op 1 januari 2013 van de Wet bestuur en toezicht is een quotumregeling voor ‘grote’ vennootschappen ingevoerd, opdat de Nederlandse bedrijfstop voor ten minste 30% uit vrouwen bestaat. Indien vennootschappen niet voldoen aan het quotum, moeten zij hun redenen hiervoor opnemen in het jaarverslag volgens het pas-toe-of-leg-uit-beginsel. In de handhaving is een grote rol weggelegd voor de algemene vergadering van aandeelhouders. TEMPEL is somber over de effectiviteit, onder andere vanwege het pas-toe-of-leg-uit-beginsel en het gebrek aan handhavingsinstrumenten. Om de werkelijkheid het ideaal te laten naderen, stelt TEMPEL voor om enkele aanpassingen van de wet door te voeren.

1.2.3 *Politiek gemotiveerde participatie in het privaatrecht*

De bijdragen van STEVENS, BJELIC en VAN DIJKE gaan over politiek gemotiveerde participatie van de overheid in het privaatrechtelijk domein.³⁶

In haar bijdrage ‘De voorschotregeling: een ongedekte cheque?’ beantwoordt STEVENS de vraag of de invoering van de zogeheten voorschotregeling invloed uitoefent op beslissingen van strafadvocaten en rechters. De voorschotregeling, die in 2011 werd ingevoerd, bewerkstelligt dat wanneer de strafrechter een schadevergoedingsmaatregel oplegt en de veroordeelde de schadevergoeding niet binnen acht maanden betaalt, de Staat het verschuldigde bedrag aan het slachtoffer betaalt en vervolgens verhaalt op de aansprakelijke. De Staat participeert hiermee als het ware in de privaatrechtelijke verhouding tussen dader en benadeelde om laatstgenoemde te verzekeren van vergoeding. Heeft die achtervangfunctie gevolgen voor beslissingen van strafadvocaten en strafrechters? Uit interviews lijkt te volgen dat dit slechts in beperkte mate het geval is. Een uitzondering vormen mensenhandelzaken, waarin soms hoge bedragen aan schadevergoeding worden toegewezen. Over het algemeen wordt door rechters de schadevergoedingsmaatregel voor het volledig toegewezen bedrag opgelegd. Maar het komt ook voor dat de rechter de schadevergoedingsmaatregel beperkt, onder

36 Vgl. over deze thematiek ook de bijdragen aan Van Boom e.a. 2007.

verwijzing naar het financiële risico voor de overheid. De geïnterviewden geven daarom aan dat duidelijkheid nodig is over de reikwijdte van de regeling. STEVENS beargumenteert ten slotte dat het politieke doel van de voorshotregeling nu juist is dat de verhaalspositie van slachtoffers verbetert en dat er dus – onder het motto ‘wie A zegt, moet B zeggen’ – veel voor pleit om ruimhartig te vergoeden binnen het strafproces.

In haar bijdrage getiteld ‘Het terrorisierisico en de terrorismepool NHT’ tracht BJELIC een verklaring te vinden voor de beslissing van de Rijksoverheid om na de aanslagen van 9/11 deel te nemen aan een private verzekeringsconstructie. De internationale verzekeringsbranche werd van de ene op de andere dag geconfronteerd met herziening van het terroristische dreigingsbeeld en de vrijwel onmiddellijk dreigende onverzekerbaarheid van het terrorisierisico. Om dit probleem het hoofd te bieden, besloot de Nederlandse overheid om samen met verzekeraars een verzekeringspool voor het terrorisierisico in te voeren. BJELIC brengt in kaart welke politieke argumenten destijds een rol speelden en zij komt ook tot een beleids-evaluatie. Haar conclusie is kort gezegd dat de politiek gemotiveerde participatie van de overheid in dit privaatrechtelijke domein op goede gronden is geschied en dat voortzetting wenselijk is.

Verwant aan de bijdrage van BJELIC is die van VAN DIJKE. Zij schreef onder de titel ‘De overstromingsverzekering in Nederland’ over de lange rituele dans tussen Nederlandse verzekeraars en de Haagse politiek inzake de verzekerbaarheid van overstromingsschade. Potentiële slachtoffers van watersnood zijn voor een eventuele vergoeding afhankelijk van de nationale solidariteit, omdat er in Nederland geen verzekeringsmogelijkheid bestaat voor het watersnoodrisico. Verzekeraars zijn beducht voor het dekken van deze schadeoorzaak vanwege het serieschade-karakter ervan; bovendien zijn de risico’s nogal uiteenlopend afhankelijk van woonplaats. Het Verbond van Verzekeraars en verschillende kabinetten hebben tot drie keer toe getracht om een publiek-private overstromingsverzekering in het leven te roepen. Deze pogingen zijn op niets uitgelopen. VAN DIJKE probeert te verklaren waarom. Een van de bevindingen is dat de politieke ideeën over waar solidariteit ophoudt en individuele verantwoordelijkheid (en dus privaatrecht) begint, door de loop des tijds aan verandering onderhevig blijken te zijn.

1.2.4 *Rechter, wetgever en de ideale samenleving*

DE BOER, WEKKER en BOONSTRA schreven hoofdstukken over de politieke rol van de burgerlijke rechter.

In haar bijdrage ‘De Hoge Raad als politiek rechtsvormer’ bespreekt DE BOER het spanningsveld tussen de wetgevende en rechtsprekende

macht met betrekking tot privaatrechtelijke rechtsvorming. De wetgever is de traditionele rechtsvormer. Hij ontwerpt democratisch gelegitimeerd het wettelijke kader waarbinnen de Hoge Raad dient te opereren. In de rechtspraak wordt echter erkend dat de rol van de Hoge Raad verder reikt dan als geschilbeslechter optreden in individuele zaken. Ter beantwoording van rechtsvragen waarin de wet niet goed voorziet, interpreteert hij indien nodig de wet en vormt hij recht. DE BOER laat zien hoe dat uitwerkt in een concreet dossier, namelijk dat van werknemersbescherming bij verkeersongevallen. Zij laat zien hoe de bijzondere wisselwerking tussen het ingetrokken wetsvoorstel Verkeersongevallen en de behoorlijke verzekeringsplicht zoals door de Hoge Raad ontwikkeld, tot stand is gekomen. Haar conclusie is dat de Hoge Raad niet adequaat invulling blijkt te kunnen geven aan de rechtsvormende taak die hij op zich heeft genomen.

Vervolgens bestudeert WEKKER in zijn bijdrage 'Rechtspolitieke sturing door de Hoge Raad' de procesrechtelijke middelen die de Hoge Raad ter beschikking heeft om zijn rechtspolitieke ambities waar te maken. Met de onlangs ingevoerde Wet versterking cassatierechtspraak en de Wet prejudiciële vragen aan de Hoge Raad is het instrumentarium van de Hoge Raad namelijk vergroot. De vraag is alleen hoe deze nieuwe middelen ingezet kunnen worden en hoe daarmee vragen van rechtspolitieke aard beter en gericht beantwoord kunnen worden. WEKKER tracht aan de hand van twee actuele casus, het faillissement van DSB Bank en de nationalisatie van SNS Reaal, dergelijke rechtsvragen te inventariseren om zo te bezien welke sturing van de Hoge Raad gevraagd kan worden.

Het hoofdstuk van BOONSTRA, dat zij de titel 'Rechterlijke oordeelsvorming rond culturele conflicten' meegaf, gaat in op één van de meest controversiële politieke dossiers, dat van de multiculturele samenleving en de integratie van allochtonen. BOONSTRA onderzoekt hoe de civiele rechter zijn weg vindt in dit beladen onderwerp. De rechter is namelijk een van de actoren in het maatschappelijk debat over multiculturaliteit – of hij dat wil of niet – omdat hij bij geschillen rondom culturele diversiteit, en dus ook privaatrechtelijke geschillen, een standpunt zal moeten innemen. Het privaatrecht geeft de rechter door middel van de open normen in het Burgerlijk Wetboek de mogelijkheid en de opdracht om rekening te houden met culturele verschillen.³⁷ BOONSTRA interviewt verschillende rechters en legt ze een aantal casus voor waarin culturele verschillen centraal staan en waarin de wet de rechter opdraagt hier rekening mee te houden. Doen ze

37 Opgemerkt kan worden dat de rechter soms een keuze moet maken die afhangt van wat naar maatschappelijke opvattingen het meest redelijk moet worden geacht, aldus de Hoge Raad zelf in HR 8 oktober 2010, ECLI:N:L:HR:2010:BM6095, NJ 2011/465 (Hangmat). Vgl. Verheij 2012, p. 70-71.

dat ook? Slechts zeer ten dele, zo blijkt, ook wanneer de wet uitdrukkelijk ruimte biedt om rekening te houden met het ‘multiculturele aspect’. BOONSTRA vermoedt dat rechters de voorgelegde casus liever niet in dergelijke integratiepolitieke termen zien.

1.2.5 *Inertie, onmacht en onwil*

Het laatste thema van dit boek wordt in kaart gebracht door de bijdragen van KAMERLING, SALAH, WESTMAAS en VAN HOUWELINGEN, die allen een onderwerp behandelen waar de politiek nu juist niet tot daden komt.³⁸ KAMERLING vraagt zich in zijn bijdrage ‘De hypothecaire restschuld’ af waarom de Nederlandse politiek zo lang heeft gewacht met het ingrijpen in de contractvrijheid tussen woningkopers en banken waar het gaat om hypotheekvormen. Contractvrijheid leidde uiteindelijk tot een praktijk van te ruime kredietverstrekking en die praktijk is één van de oorzaken van de huidige woningmarktcrisis. Gunstige leenvoorwaarden leidden ertoe dat huizenprijzen bleven stijgen door de enorme vraag naar koopwoningen en dat mensen steeds hogere hypothecaire financieringen afsloten om toch een woning te kunnen kopen. Onder invloed van de recente crisis daalden vervolgens de huizenprijzen, waardoor thans veel hypotheekonderwater staan. Bij een eventuele verkoop van de woning dreigt momenteel een restschuld te ontstaan. In reactie op deze problemen beperkte de wetgever pas recent de contractvrijheid van woonconsumenten en hypotheekverstrekkers. Uit recent parlementair onderzoek komt echter naar voren dat de overheid te weinig en te laat heeft gedaan om de ruime kredietverstrekking te stoppen. KAMERLING suggereert aan de hand van enkele politicologische inzichten dat het uitblijven van eerder overheidsingrijpen teruggevoerd kan worden op een combinatie van electorale kortzichtigheid en padafhankelijk overheidsbeleid.

De bijdrage ‘Het ongewijzigde ontslagrecht verklaard’ van SALAH betreft het ontslagrecht, een chronisch kwakkelend dossier waar politieke daadkracht ver te zoeken is.³⁹ Een Nederlandse werkgever heeft sinds jaar en dag twee afzonderlijke mogelijkheden om een arbeidsovereenkomst voor onbepaalde tijd eenzijdig te beëindigen: ontbinding of opzegging. De ontbinding is een rechterlijke procedure, de opzegging is een vergunningsprocedure. Beide hebben voor- en nadelen; gezamenlijk zijn ze een kenmerkend onderdeel van het arbeidsrecht dat de Nederlandse arbeidsmarkt in een statische greep houdt. SALAH analyseert de politieke besluitvorming in de kabinetsperiodes Kok I tot Rutte II en tracht te verklaren waarom het

38 In zekere zin kan hier ook de bijdrage van VAN DIJKE worden genoemd.

39 Vgl. de analyse van Grapperhaus 2013, p. 167 e.v.

duale ontslagstelsel maar niet gewijzigd geraakt. De grote tegengestelde maatschappelijke belangen bieden één verklaring, zowel binnen de politiek als tussen werkgevers en werknemers. Maar een andere, en wellicht nog wel belangrijker verklaring ligt in de afgenomen relevantie van het ontslagrecht door de toegenomen flexibilisering van arbeidsverhoudingen.

WESTMAAS onderzoekt in zijn hoofdstuk getiteld 'Beperken van topinkomens bij beursgenoteerde vennootschappen' hoe in het politieke discours gesproken wordt over exorbitante beloning van bestuurders van private ondernemingen: een zaak van marktwerking waar de overheid buiten moet blijven of juist een kwestie waar ingrijpen noodzakelijk is? WESTMAAS laat zien dat het inkomen van bestuurders van beursgenoteerde vennootschappen de afgelopen vijftien jaar drie keer zo snel steeg als het gemiddelde inkomen. Dat er tot op heden geen beperkingen zijn gesteld aan topinkomens bij beursgenoteerde vennootschappen, is eenvoudig waar te nemen: hoewel in het parlement het aantal voorstanders voor wettelijk ingrijpen in vijftien jaar veelelvoudigd is, was er tot voor kort geen kamermeerderheid voor. De politieke geesten zijn er kennelijk nog niet rijp voor, hoewel de argumenten tegen een dergelijke beperking vaak niet valide zijn. Bovendien blijkt zelfregulering tot op heden weinig effectief. WESTMAAS is hoopvol dat er binnenkort een kentering volgt.

Een uitzonderlijk geval waarin privaatrechtelijke wetgeving niet tot stand kwam, wordt onderzocht door VAN HOUWELINGEN. Hij behandelt in zijn bijdrage 'Waarom heeft het Wetsvoorstel affectieschade het Staatsblad niet gehaald' over het wetsvoorstel affectieschade, dat na zeven jaar parlementaire omzwervingen uiteindelijk strandde in de Eerste Kamer. Ondanks dat bijna alles erop wees dat het wetsvoorstel door het parlement zou worden aangenomen en er breed draagvlak onder de meestbetrokken belanghebbenden bestond, haalde het wetsvoorstel het Staatsblad toch niet. VAN HOUWELINGEN probeert, onder meer door middel van interviews met direct betrokken personen, te achterhalen waarom het wetsvoorstel gesneuveld is. Zijn bijdrage toont dat politiek privaatrecht soms aankomt op de invloed van een enkel Kamerlid.

1.3 Doorgeleiding

Aan het slot gekomen van dit inleidend hoofdstuk, willen wij de lezer nog twee slotopmerkingen meegeven: de eerste betreft methodologie en de tweede het belang van het inzicht dat privaatrecht politieke dimensies kent. Wat betreft de methodologie van dit boek: de auteurs zijn juristen, geen politicologen of sociologen. Zij schreven hun bijdragen als jurist, gespecialiseerd in geldend privaatrecht. Toch hebben de auteurs vaak veel nut gehad van het 'aanleunen' tegen de methodes die juist die andere disci-

plines hanteren. Er werden hypothesen geformuleerd en getoetst, er werd veel tijd besteed aan het onderzoeksdesign, er werden naast gestructureerde documentanalyse en literatuurstudie ook interviews en surveys verricht en data-analyse uitgevoerd.⁴⁰ We beseffen terdege dat over de gehanteerde methodes verschil van inzicht kan bestaan en dat – zoals te doen gebruikelijk in de sociale wetenschappen – over resultaten en de interpretatie daarvan gediscussieerd kan worden. Dat lijkt ons alleen maar winst.

Dan nog een enkele opmerking over het belang van besef van de politieke dimensies van privaatrecht. Hopelijk heeft deze inleiding en rondleiding duidelijk gemaakt dat privaatrecht in verschillende opzichten raakvlakken heeft met politiek en politieke vraagstukken. Dat is belangrijke kennis voor beginnende civilisten. Belangrijke hedendaagse politieke vraagstukken als woningmarkt, arbeidsmarkt, zorg, onderwijs hebben in meer of mindere mate een privaatrechtelijke dimensie. Moeten problemen op lokale kredietmarkten (zoals bijv. de woningmarkt en kredietmarkten voor MKB ondernemers) aangepakt worden door contractvrijheid van geldleners te beperken, door ze te verbieden om te veel uit te lenen of misschien juist door ze te dwingen geld uit te lenen? Moet het eroderen van het ontslagbeschermingsrecht door toename van flexwerk- en ZZP-constructies worden aangepakt door deze contractvormen verder te reguleren? Het zijn politieke vraagstukken die het privaatrecht rechtstreeks raken en waar civilisten besef van moeten hebben. Precies dergelijke vraagstukken staan centraal in de zestien bijdragen die hierna zijn opgenomen.

De bijdragen tonen bovendien dat ook de nieuwe generatie Rotterdamse civilisten nadenkt over de plaats van politieke ideologie in hun toekomstige vakgebied. In een maatschappij die aan sociaaldemocratische markteconomie grote welvaart ontleent, worden politieke ideologieën minder belangrijk, zo wordt wel gesteld.⁴¹ In de bijdragen aan dit boek wordt getoond dat ideologie in het privaatrecht als drager van ideeën over de ideale samenleving juist wél belang heeft. Nederland is een relatief stabiele en egalitaire samenleving – als we Wilkinson en Pickett mogen geloven is een maatschappij waarin gelijkheid wordt nagestreefd, gelukkiger, harmonieuzer, gezonder en economisch weerbaarder⁴² – waarin solidariteit tussen groepen (arm en rijk, hoog- en laagopgeleid, jong en oud) nog op een redelijk draag-

40 Daarbij kregen de auteurs ondersteuning van experts binnen en buiten Erasmus School of Law om het risico van dilettaantisme te minimaliseren. Van al het empirisch onderzoek en de statistische analyses werden logboeken bijgehouden; van interviews werden gespreksverslagen gemaakt. Al het ruwe materiaal is op te vragen bij de redacteurs.

41 Hazeu 2004, p. 79 e.v. Vgl. Grapperhaus 2013, p. 25.

42 Wilkinson & Pickett 2009. Voor een overzicht op de methodologische aanvalen en hoe de auteurs deze stuk voor stuk wisten te weerleggen: en.wikipedia.

vlak kan rekenen. Maar dat zijn geen eeuwige waarden. Neem bijvoorbeeld vergrijzing: ouder worden staat gelijk aan conservatiever en angstiger worden, terwijl conservatisme en angst correleren met punitiviteit en met het benadrukken van individuele keuzes en verantwoordelijkheden. Misschien heeft dat uiteindelijk ook gevolgen voor de plaats en functie van het privaatrecht? Zo verandert privaatrecht met de maatschappij mee.

Literatuurlijst

Van den Berg 2000

P.G.J. van den Berg, *Rechtvaardigheid en privaatrecht (diss. Rotterdam)*, Deventer: Gouda Quint 2000.

Van Boom 2002

W.H. van Boom, 'Verrijkingsafdracht en aansprakelijkheid', in: W.H. van Boom & M.H. Wissink (red.), *Aspecten van ongerechtvaardigde verrijking (preadvies van Vereniging voor Burgerlijk Recht)*, Deventer: Kluwer 2002, p. 73-147.

Van Boom 2010

W.H. van Boom, *Handhaving consumentenbescherming: een toelichting op de Wet handhaving consumentenbescherming*, Zutphen: Paris 2010.

Van Boom e.a. 2007

W.H. van Boom e.a. (red.), *Privaatrecht ondersteund - doelen, baten, kosten en effecten van bijzondere ondersteuning door de overheid van privaatrechtelijke handhaving*, Den Haag: BJu 2007.

Van Boom e.a. 2013

W.H. van Boom e.a. (red.), *Capita Civilologie - Handboek empirie en privaatrecht*, BJu 2013.

Brueggemeier e.a. 2004

G. Brueggemeier e.a., 'Social Justice in European Contract Law: A Manifesto', *European Law Journal* 2004, p. 653-674.

org -> lemma 'The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better'. Zie ook Rowlingson 2011.

Brunner 1973

C.J.H. Brunner, *Aansprakelijkheid naar draagkracht (oratie Groningen)*, Deventer: Kluwer 1973.

Croes & Leeuw 2012

M.T. Croes & F.L. Leeuw, 'De logos van het civiele', in: W.H. van Boom e.a. (red.), *Civilologie: opstellen over empirie en privaatrecht*, the Hague: BJu | Eleven 2012, p. 7-31.

Deschouwer & Hooghe 2011

K. Deschouwer & M. Hooghe, *Politiek - Een inleiding in de politieke wetenschappen*, Den Haag: Boom Lemma 2011.

Drion 1982

H. Drion, *Geschriften van H. Drion*, Deventer: Kluwer 1982.

Festenstein & Kenny 2005

M. Festenstein & M. Kenny, *Political Ideologies*, Oxford University Press 2005.

Filippo 2008

B. Filippo, 'Wanneer moet paternalisme worden verkozen boven autonomie in het contractenrecht? Beschouwingen over een goede balans, mede aan de hand van het huurbeschermingsrecht', in: W.H. van Boom e.a. (red.), *Autonomie en paternalisme in het privaatrecht*, Den Haag: BJu 2008, p. 5-24.

Grapperhaus 2013

F. Grapperhaus, *Terug de polder in - Pleidooi voor een werkende arbeidsmarkt*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2013.

Haidt 2012

J. Haidt, *The righteous mind - why good people are divided by politics and religion*, London: Penguin 2012.

Hampsher-Monk 1992

I. Hampsher-Monk, *A History of Modern Political Thought*, Malden/Oxford: Blackwell Publishing 1992.

Hazeu 2004

C.A. Hazeu, 'Nabije democratie', in: E.R. Engelen & M. Sie Dhian Ho (red.), *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat (WRR Verkenning)*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2004, p. 79-94.

Hesselink 2004

M.W. Hesselink, *Contractenrecht in perspectief*, Den Haag: BJu 2004.

Heywood 2000

A. Heywood, *Key concepts in politics*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2000.

Heywood 2007

A. Heywood, *Politics*, London: Palgrave 2007.

Jansen e.a. 2004

C.J.H. Jansen e.a., 'Willem Christiaan Leonard van der Grinten (1913-1994)', in: C.J.H. Jansen e.a. (red.), *Verspreide geschriften van W.C.L. van der Grinten*, Deventer: Kluwer 2004, p. xvii-xxvii.

Kaplow & Shavell 2002

L. Kaplow & S.M. Shavell, *Fairness versus welfare*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2002.

Kennedy 1976

D. Kennedy, 'Form and substance in private law adjudication', *Harv. L.Rev.* 1976, p. 1685-1778.

Kennedy 1982

D. Kennedy, 'Distributive and Paternalist Motives in Contract and Tort Law, with Special Reference to Compulsory Terms and Unequal Bargaining Power', *Maryland L. Rev.* 1982, p. 563-658.

Kymlicka 2002

W. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, Oxford: O.U.P. 2002.

Langemeijer 1950

G.E. Langemeijer, *Ons oordeel over wat recht moet zijn (oratie Leiden 1946)*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1950.

Langemeijer 1985

G.E. Langemeijer, *De gerechtigheid in ons burgerlijk vermogensrecht*, Zwolle: Tjeenk Willink 1985.

Langemeijer 1994

G.E. Langemeijer, *De gerechtigheid in ons burgerlijk vermogensrecht (bew. E.J.H. Schrage)*, Deventer: Tjeenk Willink 1994.

Lucy 2007

W. Lucy, *Philosophy of Private Law*, Oxford: OUP 2007.

Newton & Van Deth 2010

K. Newton & J.W. van Deth, *Foundations of Comparative Politics*, Cambridge: Cambridge University Press 2010.

Nieuwenhuis 2006

J.H. Nieuwenhuis, 'Hinkelspel rond de boom der kennis van goed en kwaad', in: J.H. Nieuwenhuis & C.J.J.M. Stolker (red.), *Vooruit met het recht - wat geldt in de rechtswetenschap als vooruitgang?*, Den Haag: BJu 2006, p. 1-18.

Nieuwenhuis 2006

J.H. Nieuwenhuis, *Waarom is het recht op aarde?*, Den Haag: BJu 2006.

Ogus & Van Boom 2011

A. Ogus & W.H. van Boom (red.), *Juxtaposing Autonomy and Paternalism in Private Law*, Oxford: Hart Publishing 2011.

Pitlo 1969

A. Pitlo, *Evolutie in het privaatrecht*, Haarlem: Tjeenk Willink 1969.

Rowlingson 2011

K. Rowlingson, *Does income inequality cause health and social problems?*, Joseph Rowntree Foundation 2011.

Scheltema & Scheltema 2009

M. Scheltema & A.H. Scheltema, *Financieel toezicht in bestuursrecht en privaatrecht - Noodzakelijke veranderingen na de crisis (Preadvies voor de Vereniging voor Effectenrecht)*, Deventer: Kluwer 2009.

Sinzheimer 1935

H. Sinzheimer, *De taak der rechtssociologie*, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zn. 1935.

Terpstra 2012

M. Terpstra (red.), *Onenigheid en gemeenschap*, Amsterdam: Boom 2012.

Vachelder 1992

J.C.M. Vachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw (diss. Maastricht)*, Hilversum: Verloren 1992.

Valkhoff 1928

J. Valkhoff, *De marxistische opvattingen over recht en staat (diss. UvA)*, Groningen: P. Noordhoff 1928.

Valkhoff 1938

J. Valkhoff, *Een Eeuw Rechtsontwikkeling*, Amsterdam: Arbeiderspers 1938.

Valkhoff 1967

J. Valkhoff, *Vermaatschappelijk vermogensrecht in het Nieuwe B.W. (afscheidsrede UvA)*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1967.

Verheij 2012

A.J. Verheij, *Waarschuwen voor termijnen. Pleidooi voor een informatieplicht met betrekking tot verjarings- en vervaltermijnen (oratie Groningen)*, Den Haag: BJu 2012.

Weinrib 2012

E.J. Weinrib, *Corrective Justice*, Oxford: O.U.P. 2012.

Wilkinson & Pickett 2009

R. Wilkinson & K. Pickett, *The Spirit Level - Why Equality is Better for Everyone*, Penguin Books 2009.

Woerdman 2009

E. Woerdman, *Politiek en politicologie*, Groningen/Houten: Noordhoff 2009.

Van Zelst 2008

B. van Zelst, *The Politics of European Sales Law - A Legal-Political Inquiry into the Drafting of the Uniform Commercial Code, the Vienna Sales Convention, the Dutch Civil Code and the European Sales Directive in the Context of the Europeanization of Private Law (diss. UvA)*, Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International/Wolters Kluwer Law & Business 2008.

Zonderland 1974

P. Zonderland, *Methode van het privaatrecht*, Amsterdam: Agon | Elsevier 1974.